

ÁGH ATTILA

Az elfáradt permanens forradalom avagy az extenzív politikai rendszer korlátai

A forradalmak a világtörténelem nagy pillanatai, amelyekben az „állampolgár” egy rövid történelmi időszakra teljesen maga alá rendeli vagy háttérbe szorítja a „magánembert”, hogy végrehajthassa az egész társadalmi rend radikális átalakítását. A Forradalom a Történelem megbízásából cselekszik, mert annak felhalmozódott ellentmondásait képviseli és oldja meg, mégis alapvetően szembenáll a Történelemmel, magát minden folytonosság tagadásaként fogja fel és az abszolúte Új Világ igényével áll szemben minden régivel. A Forradalom elvégzi a dolgát, átalakítja a társadalmat, de néhány éven belül még a legradikálisabb győztes forradalom is „kifárad”, s visszatér a Történelem, az új viszonyokra épített folytonosság, mint az emberek mindennapi életének szakadatlan folyamata, amely a „csepp kivájja a követ” módjára formálja tovább a világot, de a maga lassú tempójában ugyancsak radikálisan átalakítja, ahogy a korallállatkák óriási korallszirteket építenek. A permanens forradalom a marxi elméletben a forradalmak forradalma, a forradalom a négyzetben, amikor magában a forradalomban hajtanak végre forradalmat, hogy ezzel a kettős ugrással a társadalom világtörténelmi késését behozzák. *A permanens forradalom célja tehát önmaga megörökítése*, a Forradalom és Történelem csatájában nemcsak a mélyebb és tartósabb szakítás, hanem *a Forradalomnak Történelemmé változtatása, a társadalmi létezés normális formájaként való konszolidálása*. Így kezdődik meg a szocialista forradalmakkal a Forradalom „hosszú menetelése”, önellentmondása, amelyben a Forradalom évtizedekre megörökíti magát, s ezzel ellentmondva lényegének, folyton túl lépni akar önmagán, mint világtörténelmi pillanaton.

Ez a permanens forradalom napjainkra már elfáradt, s önmaga ellen fordult annyiban (megmutatva az extenzív politikai rendszer történelmi korlátait), hogy már számos vonatkozásban konzerválja és nem átalakítja a fennállót. A Forradalom társadalmát azért nevezem *extenzív politikai rendszernek*, mert a Forradalom a természete szerint *a politika diktátumát jelenti a társadalom felett, méghozzá a politika mindenüttvalósága és a társadalmi élet minden zuga feletti közvetlen uralom értelmében*. Ezt az átfogó, mindenre kiterjedő politikai rendszert extenzívnek tekinthetjük annyiban is, hogy mindenüttvalósága és omnipotenciája szellemében minden társadalmi tényezőt a politikai rendszer belső, közös nevezőjére redukál és úgy ítél meg, vagyis ennyiben „mennyiségi” és nem „minőségi” közelítés a társadalmi rendszerhez.

Az a kitétel, hogy „ez politikai kérdés”, ezt a direkt szálát jelenti a politikai rendszer egészéhez, s egyben szükségképpen az adott szféra sajátosságának, belső természete szerinti megítélésének radikális tagadását.

Az extenzív politikai rendszerben így a politika felszippantja, magába foglalja és beolvastja tulajdonképpen az egész társadalmi rendszert. Állandósítja az ideiglenességet, a közvetlenség nevében kiiktatja a közvetettséget és az általános nevében az egyedséget. A közélet abszolút győzelmet arat a magánéleten, a „hadiállapot” szigora a mindennapi élet tarkaságán és könnyedségén, a kívülről irányított magatartás (fegyelem) a belülről irányított magatartáson (konszenzus) és a megszervezett, felülről irányított élet a civil társadalom spontán önszabályozásán. Ahogy a politika felszívja magába az egész társadalmat, a Forradalom nemcsak összekapcsolja, hanem forradalmi hevületében erőszakosan összeolvastja

1. a közeli és távoli történelmi perspektívákat (s vele a társadalom elvi és operatív irányítását),

2. az általános és az egyéni érdeket (az általános érdek diktatúrája szellemében kiiktatja az érdekképviselőket, a forradalmár az általános érdek képviselője, abszolút tudója és hordozója),

3. a taktikát és a stratégiát a társadalmi-politikai életben (mindennaposan van „politikai helyzet”, ami kivételessé teszi az adott szituációt, s megőrökíti a taktika dominanciáját a stratégiával szemben),

4. a gazdasági makro- és mikroszinteket (föhalmozást), s ezzel rendszerré teszi az áldozatvállalást (a forradalom megmentése, illetve a gyors fejlesztés érdekében),

5. a napi propagandát és az ideológiai legitimációt (a legitimáció egész elvi rendszerét a mindennapos gyakorlat igazolására redukálja, illetve annak pillanatát elvi szintekre emeli),

6. az államot és a civil társadalmat (eltűnik a köztük és bennük lévő bonyolult közvetítőrendszer, amelyen keresztül egyáltalán léteznek, s ezzel a társadalom saját belső tagoltsága),

7. a pártot és az államot (a párt szuperállammá válik, a politika pártcentrikus erőterbe rendeződik, s így végül is a párt sűríti össze magában az extenzív politikai rendszer jellemzőit).

A kettős forradalom, a permanenssé tett Forradalom társadalmában tehát a politikai rendszer nem eredeti és valódi szerepe szerint integrálja és irányítja a társadalmat, hanem elnyeli és magába foglalja azt. A társadalom az egyik póluson teljességgel átpolitizálttá lesz és megjelenik képviselőjeként, a hivatalos forradalmár utódjaként, a politikus mint hivatásos funkcionárius, a másik oldalon viszont depolitizálódik, mivel ezzel a társadalom nagy, szerves testéből kivonják a politikát és a csúcspan, illetve az onnan leágazó szálakban koncentrálják vele szemben.

Az önmagát megőrökítő, társadalmi rendszerré kiépítő Forradalom azonban szükségképpen elfárad, hiszen extenzív létével túlvállalja-túlterheli magát, még a saját előírásai és igényei szerint sem töltheti be a mindenható és mindenüttvaló irányítás szerepét. De önellentmondása még ennél is mélyebb, s tulajdonképpen visszavezet a Forradalom eredeti és valódi funkcióihoz. *A forradalmi politika nem viheti át a szembenállását a régi társadalommal mint permanens konfrontációt az új társadalomra, amely saját tükörképe.* Szükségképpen önnön tevékenysége révén haladja túl magát, hiszen 1. egyre fejlettebb,

dinamikusabb és bonyolultabb szférákat hoz létre, amelyek egyre kevésbé alkalmasak direkt irányításra, 2. a társadalmi szférák már új, a politikai rendszer által kijelölt alapon születnek és szerveződnek meg, s a szembenállás tudathasadásos állapothoz vezet, márcsak a funkcionáriusok helycseréje miatt is. De az önellentmondás ott a legmélyebb, s egyben a letragikusabb, ahol magának a társadalmi rendszerré forduló Forradalomnak eredeti szándékától és irányultságától eltérően az *extenzív politikai rendszer fenntartása maga is részérdekké válik, szemben az egész politikai rendszer általa képviselt általános érdekekkel*, egyrészt magukban az egyes társadalmi szférákban (gazdaság — „nehézipar”), másrészt a mellékösvényként és zsákutcaként kialakuló szocialista „bürokratikus konzervativizmus” (Bovin) megcsontosodott érdekeiben és magatartásformáiban.

Az extenzív politikai rendszer történeti korszakait nem kívánom itt felidézni, sem eredeti, klasszikus mivoltában („az ötvenes évek”), sem kibontakozó önellentmondásai, dinamikus fejlődése és válaszfutói évtizedében (az eltékozolt hatvanas évek), sem a pragmatikus magyar fejlődés kiteljesedése és ellentmondásai kiéleződése korában (a hetvenes évek álfejlődése mint „boldog békeidők”), hiszen a nyolcvanas évek keserves időszaka ez, amelynek magyarázatára mindnyájunknak koncentrálnunk kell az erőfeszítéseinket, s a többi szakasz most bennünket csak mint a jelenhez vezető út érdekelt. *A nyolcvanas éveket az extenzív politikai rendszer önellentmondásai teljes kibontakozása jellemzi, éppen azért, mert a magyar fejlődés — az egyenlőtlen és ellentmondásos fejlődés logikája szerint — igencsak előrehaladt* (most eltekintve a világrendszer mély átalakulásától), s így igen határozottan mutatkozik meg a *modernizált társadalmi rendszer és a nem modernizálódó politikai rendszer ellentmondása*. 1966 (1968) és 1977—78 kontrasztja ezt különösen nyilvánvalóvá teszi. 1966-ban még adva volt az objektív lehetősége a modernizáló modernizálásának, mégpedig a gazdasági fejlődés dinamikáját megőrizve, az 1977—78-as vészhelyzetben való reagálás a politikai modernizáció elmaradásával viszont már legfeljebb rövid életű és törekeny gazdasági konszolidációt tett csak lehetővé. Az extenzív politikai rendszer diszfunkcióját, hatékonyságvesztését mutatja, hogy az 1977—78-as határozatok (szelektív iparfejlesztés) tulajdonképpen mindmáig nem kerültek végrehajtásra.

A hatvanas évekig az extenzív politikai rendszer jellegzetességei és korlátai érdemben nem merültek fel, de a hetvenes évek globális válsága és a nyomán kialakult gazdasági vészhelyzet mind erősebben vetette fel azt a kérdést, hogy *a hibás és megkésett reagálás* (amelyet mint tény már pártdokumentumok is rögzítenek) *alapvető oka a politikai platformok és alternatívaképzés mechanizmusának hiánya volt*, vagyis az extenzív politikai rendszerben inherens merevség és lassú reagálókészség a világrendszerben lejátszódó mély és érdemi változások észlelésére és megválaszolására. Az *extenzív politikai rendszer* mint az általános érdek eleve adott hordozója, s annak jövőre vonatkoztatott (minden ellentmondás csak átmeneti és a jövő érdekében vállalt áldozat) legitimációja, az érdektagságnak mint a társadalom szerves szerkezetének kiiktatása a globális válság következtében — s előtte és vele a reform megtorpanásában — *megkérdőjeleződött mint a szocialista társadalom adekvát és eredményes politikai intézményrendszere*. Repedésvonalak jelentkeztek és mélyültek a politikai és a társadalmi rendszer között, mind erőteljesebben érződött a *politika paradoxona* — a politika nem az, amit eldönt, hanem az, amit megvalósít —, túlterjeszkedésével járó hatékonyságvesztése és

a különböző társadalmi szféráknak a közös nevezőre hozás révén nem adekvát kezelése, s az ebből fakadó diszfunkcionális jelenségek sorozata. A hatvanas-hetvenes évek politikaelméleti értékelései hangsúlyozottan hívják fel a figyelmet a „politikai vezetés kontinuitáskomplexusa” hátráltató-fékező jellegére és a demokratizálás szükségességére, mint amely „egy új társadalmi viszonyt” alakíthat ki „a társadalom egésze, a szocializmus és a politikai hatalom között”.¹

A szocialista modernizáció ellentmondásainak ez az elsődleges szemügyre vétele a politikai rendszer oldaláról azzal zárható, hogy a politikai rendszer hatékonyságvesztése szociológiailag és politológiailag az *elbürokratizálódásban* kulminálódott, hiszen ezt a tendenciát eleve magában hordja a mindenütt jelenvalóságával és mindenhatóságával. De történelmi kibontakozásában ez a tendencia fel is fokozódott és az önellentmondás fel is erősödött annak révén, hogy adva volt a társadalmi-gazdasági rendszer fokozódó komplexitása és „kézi irányításának” divergenciája és inkongruenciája, amelyre az extenzív politikai rendszer természetes, lényegéből fakadó reakciója az adminisztratív-bürokratikus irányítás felfokozása és ilyen módon az ellentét áthidalására való törekvés (ennek gyökereként és részeként ugyanaz figyelhető meg a gazdaságirányításban, illetve az extenzív módon való tőkeberuházásban stb.). Az *etatikus-adminisztratív módszerek öngerjesztése mint vészreakció egyben a közép- és kelet-európai tradíciók folytatása, szocialista irányban való felfokozása is*: „A bürokratikus konzervativizmusnak történelmileg elsősorban a keleti régiókban kialakult vonásai természetesen hatottak a magyar társadalomfejlődésre is. Nálunk ezeknek a meghaladására irányuló erőfeszítések abban a politikailag kezdeményezett és irányított folyamatban lehettek fel, amit... reformnak neveznek... A gazdasági reform kibontakozása előfeltételezte a túlcentralizáltság általános kritikáját, aminek következtében az elvesztette hitelét, ideológiai-politikai támaszának jelentős hányadát, a hozzája fűződő jogszerűség és racionalitás számos képzetét. Ugyanakkor nem épültek még ki eléggé következetesen azok a megoldások, amelyek társadalmilag érvényesen — aminek a gazdaság csak része — helyettesíthetnék a túlcentralizáltságot.”²

A patthelyzet egészen nyilvánvaló ebben a megközelítésben is, az *adminisztratív-bürokratikus, túlcentralizált társadalom- és gazdaságirányítás elvesztette hatékonyságát és hitelét, de lényegileg új és hatékony irányítási rendszer még nem épült ki helyette*. Az is nyilvánvaló, hogy az extenzív politikai rendszer önellentmondása, korlátai és funkcióvesztése, illetve diszfunkcionális jellege mindenekeelőtt a gazdaság vonatkozásában jelentkezett, abban kulminált, s bár világos, hogy a politika és gazdaság viszonya egy különleges és kitüntetett társadalmi viszonyrendszer, a politikai reform kérdését mégis szintetikus megközelítésben, az egész társadalom vonatkozásában kell alapvetően vizsgálni. Erre tesztek kísérletet a továbbiakban, külön nem térve ki a gazdasági reform egyébként életbevágó, de másutt sokoldalúan tárgyalt problematikájára, a gazdasági reform kérdését azonban mindvégig az elemzés horizontjántartva, mint mindennemű politikai reform végső okát és mozgatórendszerét.

A társadalmi rendszer egésze felől közelítve, a hetvenes évek végén jelentkezett az a mély felismerés, hogy *az extenzív politikai rendszer kivonja a politikát a társadalomból, azt politikailag tagolatlaná teszi, az állampolgár politikailag elnémul, nincs módja érdekképviseletre és önálló szerveződésre*. A magyar politikatudomány ennek a politikai tagolatlanságnak a felismerésével és kimondásával indult (Gombár Csaba), méghozzá hazánkban először a

politikai névtelenek létét és érdekeit nem szakrális-költői formában megfogalmazva, ahogy ez hagyományos és szokványos a magyar történelemben, hanem a politikai esszé műfajában, azaz eleve a „kemény” társadalomtudományok igényével. Ez együttjárt a nemzeti politikai — és politikaelméleti (Eötvös, Bibó, Erdei stb.) — tradíciók felelevenítésével, a nemzetspecifikus elemzés igényével, s ennyiben a születő politikaelmélet jól illeszkedett a magyar társadalomtudományban jelentkező főbb tendenciákhoz, de ugyanakkor sajátos tematikáját és társadalmi szerepét is mind jobban kialakította („intoleráns politikai kultúra” mint tradíció és jelenvalóság).³

A hetvenes évtized tanulsága a szocialista társadalom politikai rendszerének megítélésében az volt, amint azt magam is többekkel együtt megfogalmaztam, hogy *a korai szocializmust a lényegét tekintve „politikai szocializmusnak” tekinthetjük, hiszen valójában egy hosszú, elnyújtott politikai átmenetet képvisel, ezért van az egész társadalomnak politikai jellege.* A nyolcvanas évek elejétől ez az elvontabb, „filozófiai” megközelítés mind jobban konkretizálódott, mindenekelőtt a reform fokozódó nehézségei kapcsán a gazdaság és politika viszonyában. Bihari Mihály fogalmazta meg a legegységelműbben a politika „túlsúlyos” jellegét egész társadalmi rendszerünkben, amelynek diszfunkcionális vonásait, az értékrend felbomlását és a „második társadalom” kialakulását Hankiss Elemér tanulmányai körvonalazták. A nyolcvanas évek közepére Bihari Mihály kidolgozta a korai szocializmus politikai rendszere átfogó jellemzését, amely szerint a szocialista forradalmakat követően olyan „erősen politikacentrikus társadalmi berendezkedés jött létre, amelyben a társadalom alapvető integráló és strukturáló elemévé a politikai rendszer vált”. Nevezetesen a „gazdaság relatív önállósága teljesen megszűnt” és a két társadalmi alrendszer teljesen összezsúszott, vagyis a politikai rendszer nem kívülről avatkozott a gazdaságba, hanem *belülről*, mivel „a gazdasági és piaci viszonyokat politikai döntések által közvetített politikai viszonyok váltották fel”. Ez az egybeesés az ötvenes években azt jelentette, hogy „a politikai rendszer szinte végletekig fokozott elsődlegessége és meghatározó szerepe érvényesült” és „csupán a politikai rendszer felől épült ki a politikai döntések közvetítő mechanizmusa a gazdasági rendszer felé”. A társadalomban (ekkor) egyetlen integrációs elv érvényesült — hangsúlyozza Bihari —, a politikai akaraté, s ez „kizárt minden demokratikus közvetítő mechanizmust: a politikai döntések kontrollját és befolyásolását, szervezeti és közösségi autonómia érvényesülését, az érdekek csoportérdekké integrálódását és politikai akaratként való kifejeződését... a politikai élet egyik legfontosabb kategóriája, az érdek egyszerűen kikerült a politika elméletéből... A demokrácia pedig nem egyszerűen korlátozódott, torzulást szenvedett, lecsökkent ebben a reprodukciós mechanizmusban, hanem rendszeridegen elemként ki sem bontakozhatott.”⁴

Az ötvenes évek politikai rendszerének jellemzését szándékosan idézem Bihari Mihály megfogalmazásában, mivel ez a találó leírás terminológiailag is széles körben elterjedt a magyar tudományosságban és közéletben. Önkéntelenül is felmerül már itt a kérdés, hogy mennyit őrzött meg a magyar társadalom ebből a mindent integráló és fölülről, egyirányúan megszervező politikai rendszerből mindmáig, s mennyiben jelentkezhet az a további fejlődés akadályaként, a korábbiakban felvázolt modernizációs önellentmondás és önlefekezés modelljében. Ehhez azonban célszerű még közelebbről szemügyre venni az általam extenzívnek nevezett politikai rendszer működését, főbb jegyeit Bihari

összefoglalásában. A politikai mechanizmus *rendszer-típusos elvei* Bihari szerint az alábbiak:

1. a társadalmi integráció központosított, újraelosztó (redisztributív) jellege (ennek öngerjesztő mozgása a nyolcvanas évek jellegzetes ellentmondása, mint antiszelektív gazdaságpolitika);

2. a pártközpontú politikai rendszer kialakulása (a pártnak az állam fölé kerekedése, a két szféra összezsúszásával az irányító szerep mellett a végrehajtó szerep felvállalása is);

3. a hatalom kizárólagos gyakorlása a párt által (a Gramsci által monopolisztikusnak nevezett hatalomgyakorlási forma kizárja a többi politikai mozgalom és szervezet viszonylagos önállóságát is);

4. a döntési jogkörök erős vertikális és horizontális centralizációja (a nagy távolságból való döntések, a hierarchia és a titkosság elve, amelyek összegezett hatása a fokozott kompetenciahiányban és a döntéshozás csökkenő hatékonyságában jelentkezik);

5. minden szférára kiterjedő erős szervezeti koncentráció (a társadalmi-politikai szervezetek összevonása, mamutszervezetekké aggregálása és a közös döntési centrumnak való direkt alárendelése);

6. az igazgatási apparátus létszámnövekedése (az államapparátus vagy az igazgatás túlterhelése a túlterjeszkedés következtében túlzott létszámban is jelentkezik, amelynek alapvető oka a társadalmi önszerveződés feladatcsökkentő szerepének kiiktatása);

7. állandósult túlszabályozás a társadalomban (a jogi-adminisztratív túlszabályozás gyakorlata szabályozási mániává fokozódik);

8. a hatáskörök összekeveredése (oka részben a szervezetek egymásba csúszása, részben pedig az egyes vezetők többszörös tagsága);

9. az elsősorban személyi függésen alapuló hatalmi hierarchia intézményesülése (a hatalmi és hatásköri viszonyokat elsősorban a vezető személyiségek döntenek el és nem a jogszabályok);

10. a hatáskörök meg- és újraelosztásának sajátos zsákmányrendszere (egy-egy személy döntési jogosítványát nem a szervezeti szabályzat előírásai határozzák meg, hanem az, hogy mennyi hatalmat, mekkora hatáskört tud személyesen magához vonni).

Ezek a rendszer-típusos elvek találóan rögzítik a korai szocializmus politikai rendszerének főbb vonásait, bár az egyes jellemvonások részben átfednek és nem egyforma nagyságrendűek. Nyitást jelentenek azonban a diszfunkcionális jelleg elemzéséhez és a rendszer csökkenő hatékonyságának magyarázatához, sőt a nyolcvanas évek második feléből visszatekintve az is látható, hogy egyes vonások a korábbiaknál is jobban felerősödtek (túlszabályozás stb.), míg mások gyöngültek, mindenekelőtt a látens pluralizmus, a többféle és ellentmondó társadalmi szervezési elv és másodlagos hatalmi központ önmozgásának erősödésével.

A politikai mechanizmus vagy intézményrendszer jellemzésében a központi mozzanatot kiemelve, szerintem az *extenzív politikai rendszer alapvetően az érdekképviselet-érdektalonság hiányaként jellemezhető*, s ebből az összes többi vonása szervesen levezethető. Ez egybeesik egyébként az utóbbi évtizedek magyar politikai gondolkodása főáramlatával, s Bihari fenti rendszerezésével is, hiszen Bihari maga is kijelenti, hogy „A politikai rendszer hatékony funkcionálását az biztosíthatja, ha a társadalomban objektíve meglévő érdekmozgások politikai mozgásként — érdekalapú politikai tagoltság keretében —

becsatolódnak, nyíltan megfogalmazódnak a politikai rendszerben és ennek révén születnek meg az akaratot kifejező politikai döntések. Az biztosítja egyúttal az érdekeltéréseken alapuló *politikai feszültségek megismerését és a megismerésük után a megoldásukat is.*⁵⁵ Nem kétséges, hogy a politikai rendszer akkor hatékony, ha (1) *nyíltan kifejezi* és megszervezi az érdektagoltságot mint érdekképviselőt, (2) a szervezett érdekeket *politikailag legális* mozgásformák közé juttatja, s (3) a központi akarat érdekképviselői fórumain (parlament) végbemegegy a társadalmi rendszer *nemzeti szintű integrációja* és a konfliktuskezelés állandó folyamata. Ebben az értelemben az extenzív politikai rendszer nem érdekképviselői jellege egyben mint hatékonyságának hiánya, egész létezésének történelmi korlátja jelentkezik, mivel *a demokratikus érdekképviselői jelleg a 20. századi modern társadalmakban a társadalomirányítás hatékonyságának alapvető kérdése. A forradalmi helyzet mint „hadiállapot” koncentrált döntési mechanizmusa nem terjeszthető ki jelentős és egyre fokozódó hatékonyságvesztés nélkül a szocializmus fejlődésének további folyamataira, mert visszafogja és lefékezi a fejlődést, amelyet saját maga szeretne kiváltani és ösztönözni.* Az extenzív politikai rendszer érdekképviselői-döntési „kényszerpályái” megítélésében a hetvenes években még a formai mozzanat, a hiányzó demokratikus mechanizmus kritikája dominált a közvéleményben, míg manapság, a nyolcvanas évek második felében, ennek tartalmi mozzanata, azaz *hatékonyságvesztése, kontraproduktív* jellege válik mindinkább nyilvánvalóvá és kerül előtérbe a közvélemény megítélésében is.

A nyolcvanas évek első felében mind nyilvánvalóbbá vált a politikai rendszer történelmi korlátozottsága, elmaradása a társadalmi rendszer egészének fejlődésétől, s ezzel felvetődött mélyreható modernizálásának igénye. A kutatási irány célkitűzéseit és egyben az extenzív rendszer korlátait világosan megfogalmazza Schmidt Péter: „Meg kell határozni azokat a területeket és főleg azokat az eszközrendszereket, amelyekkel a társadalom érdekében az állam beavatkozását fenn kell tartani. Az államot ugyanakkor demokratizálni kell. Erőteljesebben kell alárendelni a társadalomnak. Ez többek között felveti a képviselői szervek szerepét. Ma a törvényt az apparátus alakítja ki, és az országgyűlés ‚bólint’ rá, de a döntés mögött nincsenek valóságos társadalmi viták.” A politikai modernizáció területén is lezajlott némi előrehaladás, illetve a társadalom autonóm megszerveződése kikényszerített bizonyos politikai előrelépést, s ezzel csak felfokozódott a politikai rendszer belső ellentmondása, valódi képviselői jellegének hiánya: „A politikai rendszerben olyan autonómiákat hoztunk létre, amelyek csökkentették a társadalom vezetésének sematizmusát, centralizáltságát, önálló érdekeken alapuló társadalmi mozgások jöttek létre, de ezek társadalmi hatását vagy nem, vagy nem megfelelő mértékben tudjuk kezelni, integrálni.” Schmidt Péter szerint az adott, felemás modernizációból a kiutat, a megoldást a politikai szervezetek demokratikus-integratív funkciójának kialakítása jelenti „fenn” és a társadalmi szervezetek érdekképviselői jellegének kialakítása pedig „lenn”: „Nem a létező autonómiákat kell felszámolni, sőt az élet más területein is növelni kell a társadalom közvetlen cselekvését biztosító autonóm mozgásokat, de úgy, hogy alkalmassá tesszük politikai szervezeteinket ezek összefogására, integrálására... Az ehhez vezető út: társadalmi szerveink alkalmassá tétele a társadalomban meglévő érdek- és véleménykülönbségek, viták befogadására s ezek demokratikus integrálására.”⁵⁶

A valódi érdekképviselő hiánya az extenzív politikai rendszerben mint

annak alapvető negatívuma, s kialakításának igénye mint a politikai modernizáció fő iránya így a viták és kutatási programok középpontjába került. Az „állam szerepe felülvizsgálatának igénye” Szoboszlai György elemzésében is ebbe az irányba visz. Mindenekelőtt megállapítja, hogy „Államiságunk fennállása óta nem tudja megoldani a képviselőlet hatékony beillesztését a politikai rendszerbe. A testületek társadalmi közvéleményt áramoltatnak, teret adnak egyes érdek-összeütközéseknek, de a tartalmi párt-állam összefonódás ténylegesen gátolja politikai önállósításunkat.” A képviselet formalizmusán látszat-aktivitásán való túllépés szükségességét megfogalmazza, de nagyon szkeptikusan szól a képviselet elvének érvényesítéséről politikai rendszerünkben: „A pártpolitikai és az állami képviselői forma hatékonyabb és érdemibb összeegyeztetése elkerülhetetlen feladat. Jelenleg ez a képviseletek érdemi szerepének növelését jelenti, az állambürokrácia hatékonyabb alárendelését. Azaz az illúzióval azonban szakítani kell, hogy a képviseletek a politikai rendszer túlsúlyos mozzanataivá váljanak. A parlament szerepének növekedése jogi-normatív és szervezeti változásokat tételez fel.” Szoboszlai tehát az extenzív politikai rendszer belső politikai korlátját, a valódi érdekképviselet hiányát nem látja megszüntethetőnek a párt és az állam közvetlen összekapcsolódása következtében: „A társadalmi felhatalmazást a választási rendszer közvetíti. Többpártrendszer hiányában azonban a választások politikai tagoltságot nem fejezhetnek ki... A társadalom réteg-érdektagoltsága valóságos érdekegyeztetési igényeket takar, ez az érdektagoltság azonban vagy egyáltalán nem jelenik meg a politikai rendszerben... vagy a bürokrácia — sajátosan érdektorzító — egyeztetési mechanizmusába kerül. A lényeg az, hogy a jelenlegi állami mechanizmus csak nagyon korlátozottan reflektál a közvetlen, magát megnevezni képes társadalmi érdektagoltságra.”

A politikai rendszer extenzív formája fejlődési korlátjának és belső elmentmondásának éles és pontos megfogalmazása ez, amely az elemzésben továbbvezet a politikai akaratképzés jelenlegi formái felé, amelyben a fölülről integrált rendszerben „keverednek az adminisztratív szervek és a politikai apparátusok céltételezései, értékei, akaratai”, vagyis egyfelől a politikai rendszer belső önmozgásának mozzanatai, másfelől a kerülő úton becsatornázott érdekmozgások helyettesítik a valódi érdekképviseletet. Ennek ellenére vagy éppen ezért a „totális beavatkozás hatékonyságának” illúziója jött létre az extenzív politikai rendszerben, amely saját belső diszfunkciójaként a társadalomra való hatásában adminisztratív-jogi eszközöket állított előtérbe, jöllehet mindinkább ennek a „túlkezelésnek” az lett a következménye, hogy „a társadalmi szövet immunissá válik a kezeléssel szemben”. A képviselet problémáját Szoboszlai végső soron visszavezeti a civil társadalom kérdésére, nevezetesen valódi formájának hiányát a civil társadalom kiiktatására: „A meghatározó elem az a társadalomirányítási koncepció, amely a civil társadalom lerombolásának szándékában gyökerezve a politikai akaratot a társadalomban általában túldimenzionálja és teljességgel felszámolja vagy felszámolni igyekszik az autonóm mozgásokat.” Végső konklúzióként, jogosan, az extenzív politikai rendszer belső korlátjaként és meghaladásának szükségességeként a civil társadalom jelentkezik, mint ami perspektivikusan továbbvisz a valóban képviseleti politikai rendszer felé: „előttünk áll egy erősen centralizált, monopolisztikus hajlamú hatalomgyakorlás... az államigazgatási állam kialakulása, melynek éppen a saját alapján kifejlődő szocialista típusú polgári társadalom szab korlátokat. *Az elkülönült politikai állam ezen az alapon elemezhető és*

ezen a bázison teremthetők meg reális ellenőrzésének politikai és szervezeti alapjai.⁸

A valódi érdekképviselet mint az érdektagoltság adekvát kifejezése idegen az extenzív politikai rendszertől, de nem egyszerűen annak hiánya, hanem egyúttal az érdektagoltság érvényesülésének torz formái és kerülőújtjai következtében. Az extenzív politikai rendszerben e tekintetben egy sajátos dualizmus feszül, amely mind jobban potenciális ellentétből valóságos polarizáltsággá válik: egyfelől a párt- és állami vezetés az eleve adottként feltételezett általános érdeket képviselő döntési monopóliuma, másfelől a döntéshozatali folyamatban a különféle (főleg államigazgatási) apparátusok „látens pluralizmusa”, amely a részérdeket rejtett, áttételes formában, „szakmai”-objektív nézőpontként álcázva beviszi a döntési folyamatba. Az egyik pólus az általános érdek nevében előlegezi az érdekmozgást és eleve dönt annak irányáról, a másik pólus túszul ejti az általános érdeket és annak képviseletében a politikai vezetőt a szakmai objektivitás nevében, s velük fizeteti meg a részérdeket tartalmazó döntésért a politikai árat. Míg a hazai politológusok többsége csak azt hangsúlyozza, hogy az extenzív politikai rendszerben az érdektagoltság nem juthat valóban kifejezésre, az árnyaltabb elemzések — Bihari Mihály és Pokol Béla — mindkét pólust kiemelik és azok ellentétes mozgásában fogalmazzák meg a rendszer önellentmondását.⁹ Rövidre fogva tehát arról van szó, hogy az extenzív politikai rendszerben voltaképpen a sokat bírált nyugati pluralizmus hátrányai (a nagy, szervezett érdek dominanciája és egyes érdekek érvényesíthetőségének hiánya, kizárása) megjelennek, annak előnyei (az érdektagoltság adekvát, nyílt megjelenése és a nyilvánosság kontrollja az állami döntések felett) nélkül. Az érdekmozgások egyrészt fölülről túlhomogenizálódnak a politikai vezetés révén, másrészt alulról túlheterogenizálódnak a szétdarabolt döntés-előkészítési apparátus révén, vagyis kettős torzulásnak esnek áldozatul, s így valóban nem manifesztálódhat a valóságos érdekmozgás mint politikává emelkedett érdekképviselet.

Pokol Béla ezért helyesen jegyzi meg, hogy „Pluralizáltabb tehát politikai rendszerünk, mint ahogy a nyilvánosság előtt megjelenik.”, vagyis voltaképpen nem az az igazi kérdés, hogy a „pluralizmus” belefér-e politikai rendszerünkbe, hanem inkább az, hogy torz formáját, „kettős” törését és torzulását hogyan lehet megszüntetni, ami persze nem zárja ki további kiterjesztésének szükségességét sem. Az ellentét lényegét Pokol Béla abban látja, hogy „míg a politikai döntés-előkészítő folyamatok pluralizálódtak, és a politikai közvélemény sokszínűbbé vált, addig ez igen gyakran a közvélemény kizárásával, a színpalak mögött megy végbe... A társadalom rétegeinek politikai véleményharcái nem elkülönült társadalmi csatornákon érik el az állami és politikai akaratképzést, hanem a központi állami főhatóságokat átpolitizálva és egymás ellen fordítva intézményesedtek a társadalom érdekkülönbségei.”¹⁰ A marxizmus alapigazságai közé tartozik az, hogy a társadalom érdekellentétei mindenképpen kifejezésre jutnak, s ez érvényes a korai szocializmusra is, amely az általános érdek közvetlen uralma jegyében legitimálja magát: ha az érdekek nagy társadalmi vizgyűjtő területeit gáttal leblokkolják, az érdekmozgások víztömegei a gravitációs erők súlya révén másutt alakítanak ki vízmosságokat maguknak, de ezen a „járatlan” úton mindent elsodornak, ami útjukba kerül. Ez a látens, visszajáról jelentkező pluralizmus ára, a beépített, azaz strukturálisan adott diszfunkcionalitás; mivel az érdekek mozgása visszajáról, a dön-

téshozókkal nem szembe, hanem a „hátuk mögött” jelentkezik és nem uralható-szabályozható mozgássá válik.

Nem elegendő tehát az „összecsúszott” párt- és állami döntési szintek szétválasztását hangsúlyozni, sőt Pokol Béla szerint, aki adottnak veszi az extenzív politikai rendszernek ezt a történelmi korlátját, felesleges is ezt a követelményt felállítani, annyira a politikai rendszer lényegéhez tartozik ez az összefonódás: „Szinte évtizedenként találhatunk olyan központi párthatározatokat, amelyek szüntelenül ezt ismétlik meg anélkül, hogy ez a legcsekélyebb hatást gyakorolt volna az állam és a párt összefonódására. *Megítélésünk szerint ezek a törekvések eleve kudarcra voltak ítélve*: a konkrét állami döntéshozatali folyamatok vizsgálata arról győz meg, hogy *egypártrendszer keretei között nem lehet elkülöníteni a két szervezetrendszert.*”¹¹ Pokol Bélának ezzel a tézisével — amely lényegileg rokon Szoboszlainak a valódi képviseleti elv szükségképpen korlátozottságára vonatkozó tézisével — alapjában véve nem értek egyet, mert egyrészt túláltalánosítja egy történelmi szakasz ismérveit, másrészt abszolutizálja a folytonosságot és nem veti fel (akkor még nem is vethette fel) a fejlődési vonal megtöréséből, a kialakuló vészhelyzetből vagy válság előtti állapotból adódó „mutáció” kényszerítő erejét. A magam részéről hajlamos vagyok még a „ha nem lehet, akkor is kell” abszurd álláspontját is felvállalni, annyira lényegi és égető kérdéstről van szó, hiszen az alternatíva- vagy platformképződés a legszűkebb keresztmetszete politikai rendszerünknek, mivel a túlcentralizáltság eleve kizárja azt. De korántsem kell akármilyen elvileg abszurd álláspontra visszaszorulni a kívánatos szétválasztás gyakorlati szükségessége végett, hiszen annak végrehajthatósága elvileg is jól indokolható.

Köztudott, hogy a közép- és kelet-európai fejlődésben nem ment végbe teljességgel a társadalmi szférák és intézmények kialakulásának és egyben egymástól való differenciálódásának folyamata — amelyet a nyugati politikatudomány *strukturális differenciálódásnak* nevez —, amelynek eredménye azok viszonylagos strukturális-funkcionális autonómiája és kölcsönös kontrollja. A strukturális differenciálódás folyamatának egyik alapesete az állami-politikai szféra belső differenciálása, a közigazgatás „depolitizálódása” és bírói kontrollja — most csak egyetlen, az adott szempontból döntő mozzanatot kiemelve. Pokol Béla rámutat arra, hogy „a sztálini társadalomszervezési elv a gyorsított iparosítás végrehajtása érdekében megsemmisítette a Kelet-Európában amúgy is csökevényesen végbement funkcionális elkülönüléseket”, aminek következtében „egyre inkább megmutatkozott ezeknek a modernizációs modelleknek az alapvetően zsákutca jellege”. A „zsákutcás” magyar fejlődést a strukturális differenciálódás leblokkolása felől bemutatva maga Pokol Béla is a szocialista modernizáció önellentmondásos-önlefekező hatásának kimutatásáig jut el, hiszen ez a leblokkolás rendkívül lerontja a politikai rendszer hatékonyságát. Sőt, mivel a társadalmi szférák belső tagoldása spontán módon előbb-utóbb úgyis létrejön, ennek leblokkolása és politikai manifesztálódásának kiiktatása csak arra vezethet, hogy egyrészt természetes elkülönülésük korlátozottá válik és eltorzul, másrészt „egyszerre maradtak meg a sztálini szervezési elvből kialakult összefonódások, és jöttek létre áttekinthetetlen és burkolt elkülönülések”. Végül is Pokol konklúziója szerint „a társadalmi érdekek politikai intézményesülése nem az egységes közigazgatási szférán túl és fölébe rendelten hozta létre a politika terrénumát, hanem — az elmaradt politikai szervezeti reformok miatt — a központi közigazgatási

szervezetet átpolitizálva, a minisztériumokat és más állami főhatóságokat egymás ellen fordítva szétszakította az egységes közigazgatást.”¹²

A látens, szocialista pluralizmus önellentmondása, sőt önromboló hatása tehát elsősorban a közigazgatás szétdaraboltságában-megosztottságában jelentkezik, ami megnehezíti az egységes kormányzati döntést, mint valóságos politikai integrációt. *A manifeszt pluralizmus hiánya mint torz, visszajára való pluralizmus újra felmutatja a politika paradoxonát: a monopolisztikus hatalomgyakorlás mint a manifeszt érdektagoltság kizárása éppenséggel a központi akarat — s egyáltalán, a politika mint társadalmi integráló és irányító mechanizmus — érvényesítését akadályozza.*

A politikai intézményrendszer reformjának „minimális” programja tehát a politika és a közigazgatás szétválasztása, mint egyben a politikum valódi formájának igazi létrehozási folyamata, amelyet a magam részéről az „intenzív” politikai rendszerre való átmenet szükségességeként fogalmaznék meg ismételten. Minimális program és egyben első lépés is, hiszen a *reformja valóban nem az államnak a gazdaságból való „kiűzetése” kell legyen — azaz az extenzív politikai rendszer „extenzív” kritikája —, hanem az állam valódi funkcióinak kialakítása, ami csak az egységes közigazgatás helyreállítása és depolitizálása révén lehetséges.* Ezt a minimális programot élesen és pontosan fogalmazza meg Pokol Béla következtetése: „Épp a magyar gazdasági reformok minduntalan felbukkanó visszarendeződései tendenciái mutatják, hogy a közigazgatás reformja nélkül semmilyen koncepcionális reformot nem lehet véghezvinni. A közgazdasági irodalomban ez sokszor úgy jelenik meg, hogy az állam vonuljon ki a gazdaságból. Amellett, hogy az állam mai túlzott beavatkozását ténylegesen csökkenteni kell, ezt úgy lehetne pontosítani, hogy *elsősorban a közigazgatást kell a direkt politizálásról leválasztani.*”¹³ Ez lehetne az első lépés, de hogyan tovább? Ha az érdektagoltság nem a közigazgatási apparátusba csatornázódik felfelé és fogalmazódik meg visszajáról érdekképviselőként, akkor hát hol? Mivel Pokol Béla osztja Szoboszlai szkepticizmusát a parlamenti érdekképviselőlet fejleszthetőségét illetően a párt és az állam összefonódása miatt, ezért számára a válasz világos: a társadalmi szervezetekben, amelyek el kell veszítsék „állami” funkciójukat és az alulról való érdekképviselőlet hordozóivá kell válniuk.

A társadalmi szervezetek érdekképviselőleti jellegének felerősödése és állami-közigazgatási funkciójuk „elvételének” szükségessége, bár még nem valószínűsége a politikai intézményrendszer lassú evolúciójának tényleges folyamata, de csak magasabb szinten termeli újjá a fent említett ellentmondást: egyrészt a meglévő állami funkciójukkal az állami szervezet rajtuk keresztül is „szétdifferenciálódott” és „mivel ez az állami szervezet mélyen belenyúlt szervezettel is az egyes szférákba, magukkal vitték az egyes szférák az állam egy-egy darabját.”, másrészt az állami funkció feladása a jelenlegi extenzív politikai rendszerben az érdekképviselőleti funkció elvesztését vagy csökkenését is jelenti, mivel kimaradnának a döntés-előkészítési folyamatból, ahol a kompromisszumok révén az érdekérvényesítés mostanság történik. A kör bezárult. Pokol Bélának végül is abban van igaza, hogy reformot csak „rendszeresen” lehet csinálni, vagyis „az állami feladatok elvétele után a beálló súlytalanság megelőzésére garanciális fórumot kell adni az érdekképviselőleti szerveknek az állami döntési folyamatok utolsó fázisában; az állami feladatok elvétele lehetővé tenné másrészt a közvetlen pártkontroll leépítését, és helyette a mögöttes társadalmi rétegek felőli kontroll kiépítését”.¹⁴ A rendszereszerű

reformnak ezzel csak az a „hibája”, hogy nem az első lépésnél kell kezdeni, hanem az „utolsónál”, azaz a közvetlen pártkontroll feladásánál és más érdekvédelemmechanizmusok bevezetésénél, vagyis a párt vezető szerepe reformjánál, amit a párt és az állam „összezsúszása” felszámolása felől számos elemző számára kevés valószínűséggel bír, de eléggé belátható, hogy enélkül még az első, minimális lépés sem tehető meg, mert a direkt pártkapcsolat jelenleg az egyetlen vonal, amelyen a néma érdek megszólalhat.

A politikai modernizáció folyamata tehát — túl az első, tétova lépéseken — nem kezdődhet a társadalmi szervek reformjával, demokratikus-érdekképviseleti jellegének kialakításával, ahogy sokan manapság is ajánlják, s ahogy Lukács György is felvázolta kétszakaszos modelljében: „Az első komplexumban a magukat demokratizáló állami intézmények, valamint tömegszervezetek (szakszervezetek) hivatottak a vezető szerepet játszani, míg a másodikban a magát demokratikusan megújító párt előtt nyílik rendkívül fontos munkaterület.” Az extenzív politikai rendszer lényege a párt vezető szerepének „extenzív” jellegében sűrűsödik össze, ennek megváltoztatása nélkül az egész rendszer érdemben nem reformálható meg, beleértve az állam és a párt viszonyát is, amelyet Lukács ugyancsak kihangsúlyoz: „az egyik legsürgetőbb feladat az újra végiggondolt realiztikus munkamegosztás az állam és a párt között”.¹⁵ A politikai intézményrendszer megújítása, modernizálása mint az extenzívről az intenzív politikai rendszerre való áttérés, ezek szerint csak a párt szerepének lényegi átalakításával lehetséges, amely egyben megteremti a feltételeket a képviselet demokratikus reformjához is.

A párt „belső” életének és „külső” társadalmi szerepének együttes, mélyreható modernizálása a korai szocializmus történetének befejezését, az elfáradt permanens forradalomnak a saját alapjain kibontakozó szocialista társadalomra való átmenetét jelenti. Ahogy a Szovjetunióban is hangsúlyozzák manapság, ennek a fordulatnak *forradalmi* mélységűnek kell lennie, amely véget vet az eddigi fejlődés konzervativizmusba átszálló folytonosságdominanciájának. Ha az érdemi politikai modernizáció elmaradása, halogatása szempontjából vizsgáljuk az elmúlt 15 év történetét, kitűnik, hogy korántsem volt véletlen a gazdasági és társadalmi szerkezetváltás elmaradása sem. Szembeszökő a túl sima átmenet az „alkuk” egyik formájáról a másikra az állam és a gazdaság viszonyában (tervalku-szabályozóalku-szubvencióalku), amely végül is a magyar társadalom konfliktuspotenciálja iszonyú felhalmozódására, megnövekedésére vezetett. Ám a politikai modernizáció és a társadalmi, illetve a gazdasági szerkezetváltás elmaradása között nem egyszerűen *okási* a kapcsolat, hanem sokkal inkább *strukturális*. Az egész extenzív gazdasági, társadalmi és politikai rendszer közös lényegéről van szó, amelyet az államszocializmus ideológiája avagy szocializmusképe foglalt össze.

Ez az „extenzív”, nagyüzemi s világtörténelmileg mindenképpen korai szocializmus azonban nemcsak a saját fejlődése, kibontakozása logikájába ütközött bele, mint a szocialista modernizáció önellentmondásába, önlefékező mozgásába, hanem egyre inkább „elszigetelt” fejlődésében saját világrendszerbeli korlátaiba is.¹⁶ Nyers Rezső megfogalmazása szerint „Az ötvenes évek szocialista gazdasági modelljét egy tévesnek bizonyult alapfelfogásból kiindulva dolgozták ki — az 1930-as években a Szovjetunióban. Abból ugyanis, hogy a szocialista ország teljesen elkülönül a világpiactól, gazdaságában nem működik a piac.”¹⁷ A korai vagy „politikai” szocializmus éretlensége a globális válság idején abban mutatkozott meg, hogy nem tudott igazán nemzetközivé,

világrendszerbelivé lenni, sőt a pangás korában egyre jobban visszariadt saját nemzetközi dimenziójától és dinamikájától is. Márpedig, Marx szavai szerint is, a „helyi” kommunizmus szükségképpen pangásra van ítélve. A nemzetközi — immár globális — dimenzió bekapcsolása és a politikai reformok bevezetése viszont lényegileg összekapcsolódik. S most, a visszaemlékezések évadján, ezt a legtalálékosabban Hegedűs András szavaival fogalmazhatjuk meg lezárásként az óvatos optimizmus crédóját: „Minden idegszálammal érzem, hogy a súlyos gazdasági problémák ellenére is jó idők jöhetnek el, ehhez azonban radikális reformra, sokoldalú változásra lenne szükség.”¹⁸

JEGYZETEK

1. Bihari Mihály elemzése a Baló György által készített interjúban (Mozgó Világ, 1986/11. 15., 24. l.).
2. Fodor Gábor: Egy új integráció körvonalai. A politikusi és funkcionáriusi szerepek néhány különbsége (Világosság, 1986/7. 429. l.).
3. Gombár Csaba: Van-e, s ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk? (A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 1983) című tanulmánya játszott úttörő szerepet e tekintetben.
4. Bihari Mihály: Politikai rendszer és szocialista demokrácia (ELTE ÁJTK kiadása, Bp., 1985, 104—106. l.). A továbbiakban a részletesebb jellemzést a mű 106—125. l. alapján foglalom össze.
5. Bihari: I. m. 127. l.
6. Schmidt Péter: A magyar politikai rendszer fejlődési irányai, in: Schmidt Péter (szerk.): A politikai intézmények fejlesztési irányai (Társadalomtudományi Intézet, Bp., 1984. 20., 29. l.), vö. később Schmidt Péter: A magyar politikai rendszer sajátosságai (Társadalomtudományi Közlemények, 1986/1.).
7. Szoboszlai György: Az állam helye a szocializmus politikai rendszerében, in: Schmidt (szerk.): I. m. 107., 108—109. l.
8. Szoboszlai: I. m. 109., 110., 114—115. l. Vö. később Szoboszlai György: Államiság és politikai rendszer (Kossuth, 1987) című művét.
9. Bihari: I. m. 217—219. l. és Pokol Béla: Az érdekképviselői szervek és a politikai rendszer, in: Schmidt (szerk.): 123—128. l.
10. Pokol: I. m. 123., 124. l.
11. Pokol: I. m. 125. l.
12. Pokol: I. m. 127. l.
13. Pokol: I. m. 128. l.
14. Pokol: I. m. 136., 142—143. l., vö. később Pokol Béla: Alternatív utak a politikai rendszer reformjára (Valóság, 1986/12.).
15. Lukács György: Demokratizálás ma és holnap (Világosság, 1981/8—9. 556., 558. l.).
16. A külső korlát elvét Inotai András: Reform és gazdasági stratégia (Mozgó Világ, 1987/5.) című írása fogalmazta meg igen erőteljesen, egyben hangsúlyozva azt is, hogy egy hosszú távú stratégiára van szükség a nemzetközi fejlődés fő áramlatától való tragikus leszakadás megállításához.
17. Müller Károly interjúja Nyers Rezsővel (Kibontakozás és reform, Debrecen, II. évfolyam, 33. szám, 1987. augusztus 20., 4 l.).
18. Mezei András interjúja Hegedűs Andrásal (Nem akar ön fából vaskarikát?, Élet és Irodalom, 1987. augusztus 28., 6. l.). A radikális politikai reform körvonalait a legutóbb Schlett István: Közelítések a politikai rendszer reformjához (Társadalmi Szemle, 1987/7.) című írása fogalmazta meg.